BRIEFADVIES

REACTIE OP DE MENSENRECHTENSTRATEGIE 2007

No. 12, November 2007

ADVIESRAAD INTERNATIONALE VRAAGSTUKKEN
ADVISORY COUNCIL ON INTERNATIONAL AFFAIRS
AIV

Leden Adviesraad Internationale Vraagstukken

Voorzitter	Mr. F. Korthals Altes
Vice-voorzitter	Prof.mr. F.H.J.J. Andriessen
Leden	Dhr. A.L. ter Beek Prof.jhr.dr. G. van Benthem van den Bergh Prof.dr. W.J.M. van Genugten Drs. H. Kruijssen Mw. dr. P.C. Plooij-van Gorsel Prof.dr. A. de Ruijter Prof.dr. A. van Staden Mw. mr. H.M. Verrijn Stuart
Secretaris	Drs. T.D.J. Oostenbrink

Postbus 20061
2500 EB Den Haag

telefoon 070 - 348 5108/6060
fax 070 - 348 6256
e-mail aiv@minbuza.nl
www.AIV-Advies.nl

Leden commissie Mensenrechten

Voorzitter	Prof.dr. W.J.M. van Genugten
Vice voorzitter	Mw. mr. H.M. Verrijn Stuart
Leden	Mw. dr. K.C.J.M. Arts
	Prof.mr. Th.C. van Boven
	Drs. T. Etty
	Prof.mr. R. Fernhout
	Prof.mr. C. Flinterman
	Mw. prof.mr. J.E. Goldschmidt
	Mw. mr. C. Hak
	Mr. R. Herrmann
	Drs. T.P. Hofstee
	Prof.dr. M.T. Kamminga
	Mr. F. Kuitenbrouwer
	Mw. dr. B. M. Oomen
	Prof.mr. N.J. Schrijver
	Mw. mr. W.M.E. Thomassen
	Mw. J.M. Verspaget
Secretaris	Drs. T.D.J. Oostenbrink

Reactie op de mensenrechtenstrategie 2007

1. Woord vooraf

Op 6 november presenteerde de regering haar nota *Naar een menswaardig bestaan; een mensenrechtenstrategie voor het buitenlands beleid*. De AIV heeft gemeend hierover een ongevraagd briefadvies te moeten uitbrengen, conform de lijn die in het verleden is ingezet met reacties op eerdere mensenrechtennotities, laatstelijk in 2001.[1] Daarbij heeft de AIV ervoor gekozen te adviseren op hoofdlijnen.

Het advies werd voorbereid door de Commissie Mensenrechten van de AIV. Deze bestaat uit: mw. dr. K.C.J.M. Arts, prof.mr. Th.C. van Boven, drs. T. Etty, prof.mr. R. Fernhout, prof.mr. C. Flinterman, prof.dr. W.J.M. van Genugten (voorzitter), prof.mr. J.E. Goldschmidt, mw. mr. C. Hak, mr. R. Herrmann, drs. T.P. Hofstee, prof.dr. M.T. Kamminga, mr. F. Kuitenbrouwer, mw. dr. B.M. Oomen, prof.mr. N.J. Schrijver, prof.mr. W.M.E. Thomassen, mw. mr. H.M. Verrijn Stuart en mw. J.M. Verspaget. Het secretariaat is gevoerd door drs. T.D.J. Oostenbrink (secretaris AIV) en de stagiaire mw. S. Hardus.

Dit advies is door de AIV vastgesteld op 22 november 2007.

2. Enkele belangrijke punten van instemming

De AIV heeft met waardering kennisgenomen van de nota. Het is een document waarin de regering weidse vergezichten verbindt met vaak concrete doelen en instrumenten ter realisering daarvan en dat spreekt de AIV zeer aan. Veel van hetgeen in de nota staat, heeft dan ook de steun van de AIV en kan in deze reactie onbesproken blijven.

Voordat de AIV – in paragrafen 3 en 4 – komt met een aantal gedachten en voorstellen ter verdere aanscherping van het voorgenomen beleid, hecht hij eraan enige zaken uit de nota te onderstrepen en van enig commentaar te voorzien. Het betreft:

- De accentuering van de *morele* plicht als startpunt van actie op het vlak van de rechten van de mens. De nota stelt, onder verwijzing naar onder meer de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, dat de mensenrechten staan voor een aantal fundamentele waarden die 'wij niet alleen voor onszelf nastreven, maar ook voor anderen' en dat het 'deze sterke morele overtuiging [is] die ons aanspoort tot een actiever mensenrechtenbeleid' (p. i). Dat wijst op een geëngageerde, principiële opstelling. Tegelijkertijd is het begrip moraliteit, zoals in de nota (veelvuldig) gehanteerd, niet identiek aan het klassieke 'opgeheven vingertje', maar wordt het op diverse plaatsen in de nota verbonden met het Nederlandse eigenbelang, onder meer op economisch en veiligheidsgebied.
- De verbinding van deze morele plicht met *geldend nationaal en internationaal recht*. De nota zoekt op tal van plaatsen aansluiting bij de Nederlandse grondwettelijke verplichting tot versterking van de internationale rechtsorde (artikel 90), alsook bij de plicht tot naleving van internationale verdragen op het terrein van de rechten van de mens, het internationale strafrecht, het internationale humanitaire recht en het internationale recht in het algemeen. De nota situeert zich daarmee, overigens in lijn met de Mensenrechtennota uit 1979 en latere mensenrechtennotities, in de beste traditie van het Nederlandse buitenlandse beleid.

1 Zie AIV, *Commentaar op de notitie mensenrechten 2001*, advies nummer 23, Den Haag, september 2001. Dat advies werd uitgebracht op verzoek van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

- De notie dat de *mensenrechten* extra *onder druk* staan in deze tijd van globalisering, van terrorisme en antiterrorismemaatregelen, van het veranderend karakter van conflicten, van cultuurrelativisme, van internationale georganiseerde misdaad en van onzekerheden die voortkomen uit schaarste aan energiebronnen en klimaatverandering en daarom *juist nu* om extra alertheid en maatregelen vragen. Tegelijkertijd wordt terecht gesteld dat schendingen van mensenrechten vaak diepe wortels hebben en dat het realiseren van de mensenrechten 'een zaak van lange adem' is (p. 6). Daarmee wordt getracht recht te doen aan zowel acute noden als aan de noodzaak van structurele, duurzame veranderingen, met name op het vlak van de interactie tussen mensenrechten aan de ene kant en vrede en veiligheid en ontwikkeling aan de andere kant. De AIV komt op beide onderwerpen terug.
- De notie dat 'wie recht van spreken' wil hebben en internationaal *geloofwaardig* wil zijn, bereid moet zijn zichzelf en zijn bondgenoten 'de maat te nemen' (p. 6). 'Het betekent dat we moeten kunnen aantonen dat we ons er ook in onze eigen samenleving voor inspannen dat mensenrechten worden gerespecteerd' (p. 4). Om die reden ook moet het onderwerp van de mensenrechten niet alleen op de agenda staan 'van onze gesprekken met Soedan, Iran en Sri Lanka, maar ook [van die] met de Verenigde Staten, China en de Russische Federatie' (p. 23). Beide elementen kunnen aan andere staten een alibi geven om het niet te nauw te nemen met de mensenrechten. Ook op het punt van 'de bondgenoten' komt de AIV nog terug.
- Het feit dat de regering mogelijkheden zoekt om binnen de EU een *eigen voortrekkersrol* te blijven spelen en tevens coalities aan te gaan *met landen buiten de EU*. Terecht − want in lijn met staande verdragsrechtelijke verplichtingen en in belangrijke mate gestaafd door de praktijk van de afgelopen decennia − wordt als uitgangspunt genomen dat de Europese Unie dankzij meer samenwerking 'een belangrijkere actor [is] geworden op het wereldtoneel', dat 'gezamenlijke EU-initiatieven meer gewicht [hebben]' dan de initiatieven van de afzonderlijke leden en dat Nederland er 'door actief en effectief op te treden binnen de Unie (...) voor kan zorgen dat het effect van het Nederlandse beleid als het ware wordt vermenigvuldigd door het tot EU-beleid te maken' (p. 10). Daarna echter volgt evenzeer terecht het open oog voor de mogelijkheid en wenselijkheid om op andere momenten een eigen geluid te laten horen en waar nodig de eigen gang te gaan, hetzij 'om dezelfde boodschap te brengen hetzij om bepaalde accenten te leggen' (p. 24). Daarmee ten nauwste samenhangend, onderstreept de AIV de gedachte van de regering dat het wenselijk is, om meer dan tot nu toe het geval is en mede ter vermijding van het gesloten-blok-karakter dat de EU vaak eigen is, actief in contact te treden 'met derde landen, vooral ook in Afrika, Azië en Latijns-Amerika' (p. 12). De regering doet op dat vlak een aantal behartigenswaardige voorstellen. Wel dient de regering bij dit alles voor ogen te houden dat zij datgene wat zij voor zichzelf claimt ook zal moeten gunnen aan andere EU-lidstaten.
- Het feit dat een aantal *keuzes* wordt gemaakt voor specifieke thema's en rechten − doodstraf, marteling, mensenrechten en religie − en voor specifieke kwetsbare groepen: vrouwen, kinderen en homoseksuelen. Daarbij valt op dat bij aandacht voor de positie van homoseksuelen wel wordt verwezen naar lidstaten van de Raad van Europa (p. 48), maar dat verzuimd wordt aan te geven dat het hierbij veelal tevens om lidstaten van de EU gaat, hetgeen ook in EU-verband om nadere Nederlandse initiatieven vraagt. Ook had het naar de opvatting van de AIV, tegen de achtergrond van 'Een menswaardig bestaan voor eenieder', voor de hand gelegen de problematiek van rassendiscriminatie − niet in de laatste plaats met betrekking tot minderheden als Roma en Sinti , alsook vele andere nationale minderheden in evenzovele landen wereldwijd −, alsmede die van migranten, vluchtelingen en asielzoekers als prioritair aandachtsgebied te selecteren. Daarbij zij erop gewezen dat met name vluchtelingenbeleid deel uitmaakt van het internationale (en nationale) mensenrechtenbeleid. Ook was het naar de opvatting van de AIV, gezien

de breed onderschreven ondeelbaarheid van de burger- en politieke rechten en de economische, sociale en culturele rechten (verder: esc-rechten), van groot belang geweest een of enkele esc-rechten in de selectie op te nemen, mede als vertrouwenwekkend signaal in de richting van ontwikkelingslanden. Tegelijkertijd echter stelt de AIV vast dat bij verschillende van de besproken rechten en prioritaire groepen de esc-rechten geïntegreerd aanwezig zijn. Zo wordt bij de rechten van vrouwen onder meer verwezen naar de rechten op gezondheid en onderwijs, terwijl bij kinderen uitvoerig wordt stilgestaan bij het fenomeen kinderarbeid. Hoewel de keuzes deels ook anders hadden kunnen uitvallen, worden zij door de AIV gerespecteerd en wordt voluit onderschreven dat het maken van keuzes uit een oogpunt van haalbaarheid en efficiëntie noodzakelijk is, wil de nota niet ten onder gaan aan een veelheid van, en daarmee juist gebrek aan, prioriteiten. Ook in haar huidige vorm bevat de nota reeds een lange rij van punten van aandacht.

- Het feit dat de uitwerking van de afzonderlijke onderwerpen steeds wordt *doorvertaald naar* een aantal (doorgaans) *concrete maatregelen* ('strategische inzet'), zodat het beleid toetsbaar wordt en de regering zich openstelt voor controle vooraf en achteraf. Ook wordt doorgaans aangegeven welk instrument en welke actoren − de minister(s), de posten, de mensenrechtenambassadeur − het meest aangewezen zijn. Dat maakt de nota toetsbaar, waarbij het vanaf nu zal aankomen op verdere operationalisering, teneinde de Staten-Generaal en de NGO-wereld in staat te stellen om na te gaan of en in hoeverre een specifieke strategische inzet ook daadwerkelijk resultaten heeft opgeleverd. Diverse van de onder 'strategische inzet' genoemde zaken zijn nog rijkelijk open geformuleerd, bijvoorbeeld waar wordt gesteld dat Nederland 'in het bilaterale ontwikkelingsbeleid expliciete aandacht [zal] geven aan de relatie tussen mensenrechten en millenniumdoelen' (p. 75).
- Het accentueren van het gegeven dat het opkomen voor de mensenrechten *mensenwerk* is en altijd zal blijven. De AIV denkt daarbij aan mensenrechtenverdedigers of VN-mensenrechtenrapporteurs, zoals de onlangs in Pakistan gearresteerde Speciale Rapporteur inzake Godsdienstvrijheid, Asma Jahangir, of de vertegenwoordiger van de SGVN inzake mensenrechtenverdedigers, Hina Jilani. Ook echter denkt hij aan de persoonlijkheden die aan posten als die van Hoge Commissaris voor de Rechten van de Mens van de VN en van Hoge Commissaris inzake de Rechten van Nationale Minderheden van de OVSE kleur of juist een gebrek aan kleur kunnen geven.

3. In debat met de nota

Dat alles gezegd zijnde, wil de AIV nader stilstaan bij een aantal onderwerpen uit de nota. De keuze is gevallen op onderwerpen en invalshoeken met strategische raakvlakken, hetgeen wellicht kan bijdragen aan de verdere invulling van de plaats van de mensenrechten in het buitenlandse beleid van de Nederlandse regering.

3.1 Universaliteit

De regering stelt dat na het einde van de Koude Oorlog de universaliteit van de rechten van de mens breder werd aanvaard dan thans het geval is. Los van hetgeen hiervoor werd opgemerkt over de actuele bedreigingen van de rechten van de mens, ziet de AIV ook andere tendenties, zoals 'de voorzichtige toenadering van China tot de mensenrechten',[2] alsook het feit dat sinds de Koude Oorlog het aantal staten dat internationale verdragen heeft geratificeerd spectaculair is gegroeid, dat staten die dat voorheen niet deden zich onderwerpen aan toezichtprocedures en dat het aantal toezichtprocedures sterk is toegenomen.

2 Zie AIV, *Met het oog op China, op weg naar een volwassen relatie*, advies nummer 55, Den Haag, april 2007.

De AIV vraagt zich verder af bij de Nederlandse waarneming van internationale trends niet mede aan de orde is, c.q zou moeten zijn, dat het gezag van Nederland als pleitbezorger van de mensenrechten als gevolg van binnenlandspolitieke ontwikkelingen is afgebrokkeld. Velen in het buitenland immers zien Nederland niet langer als baken van verlicht-humanitair denken en als monument van tolerantie ten opzichte van minderheden. Een groot probleem in de actuele internationale betrekkingen sinds 11 september 2001 is ook, voorzover het gaat om de mensenrechten daarin (in samenhang met andere vraagstukken), de Amerikaanse houding ten opzichte van de internationale rechtsorde, inclusief de rechten van de mens. Deze houding werpt op vele terreinen een zware slagschaduw en zet de internationale samenwerking op het terrein van de mensenrechten onder grote druk. Hetzelfde kan evenwel ook positief worden geformuleerd: de strijd tegen het terrorisme laat zien hoe belangrijk het is dat ook westerse staten voortdurend bezig zijn zich te bezinnen op de plaats van de rechten van de mens in de nationale en internationale verhoudingen.

Terecht stelt de regering dat in 1993 tijdens de Tweede Wereldconferentie Mensenrechten is vastgelegd dat verschillen in historische, culturele of religieuze achtergronden van staten weliswaar in acht dienen te worden genomen, maar niet mogen worden gebruikt om schendingen van de rechten van de mens te rechtvaardigen (p. 4). Daaraan kan nog worden toegevoegd dat het document van 1993 eveneens spreekt over de betekenis van 'nationale en regionale bijzonderheden' die niet mogen worden genegeerd. De regering stelt daarbij dat de universaliteit het uitgangspunt blijft, maar ook dat dat 'geen standpunt [is] dat van achter vestingmuren moet worden verdedigd', integendeel: er dient 'een levendig debat over plaats te vinden', 'waarvoor telkens actuele argumenten moeten worden gevonden' (p. 4). Naar de opvatting van de AIV, stelt de regering eveneens terecht dat 'cultuurrelativisme op het gebied van mensenrechten niet te verenigen [is] met de gelijkwaardigheid van individuen, waar ook ter wereld', en dat het 'onder het mom van culturele of religieuze verschillen pretenderen dat mensenrechten niet van toepassing zijn, haaks [staat] op het principe van universaliteit' (p. 4). De vraag is echter wat er dan over blijft voor dat 'levendige debat', tenzij de regering met 'debat' doelt op de noodzaak eenzijdig uit te leggen hoe het mensenrechtenconcept in elkaar steekt. Al met al is niet helder waar de Nederlandse regering de grens legt tussen de claim op universaliteit enerzijds en het terecht in beeld brengen van nationale bijzonderheden van uiteenlopende aard anderzijds. Het gaat daarbij om datgene wat eerder, in lijn met een AIV-advies terzake, wel is aangeduid met de notie dat universaliteit niet per se uniformiteit impliceert.[3]

De strategienota bevat zelf een interessante casus. Gesteld wordt dat 'vanuit de islamitische wereld met name in VN-kader sterk de nadruk [wordt] gelegd op de bescherming van godsdiensten als zodanig' en dat dit 'vanuit mensenrechtenoogpunt (...) onjuist en onwenselijk is' (p. 37). De casus wordt geïllustreerd met een verwijzing naar de spanningen rondom de Deense spotprenten, waarbij wordt gesteld dat Nederland zich bij die gelegenheid heeft gericht op 'de de-escalatie van de spanningen en op de bescherming van de vrijheid van meningsuiting' (p. 37). Echter, zo wordt daaraan toegevoegd, 'noch vrijheid van meningsuiting, noch het recht om aan de eigen godsdienst of levensbeschouwing uiting te geven zijn onbegrensd', terwijl op 'iedereen die het vrije woord gebruikt, de verantwoordelijkheid [rust] de ander niet onnodig te kwetsen en met respect te behandelen' (idem).[4]

3 Zie AIV, *Universaliteit van de Rechten van de Mens en culturele verscheidenheid*, advies nummer 4, Den Haag, juni 1998 en de regeringsreactie van 30 oktober 1998.

4 Dit is overigens in lijn met het EVRM, dat in artikel 10 lid 2 bepaalt dat de uitoefening van rechten als de vrijheid van meningsuiting 'plichten en verantwoordelijkheden' met zich brengt en met de standaardjurisprudentie van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens terzake.

Dat lezende, vraagt de AIV zich af wat wordt bedoeld met deze laatste woorden. Immers in de discussie rond de Deense spotprenten is evenzeer benadrukt dat de begrenzing van de vrijheid van meningsuiting daar ligt, waar sprake is van aanzetten tot geweld of discriminatie. Wil de regering de beperking van de vrijheid van meningsuiting verruimen?

Gesteld dat landen als Soedan of China over voorbeelden als het hier genoemde in debat zouden willen treden met Nederland, met inbegrip van een beroep hunnerzijds op 'historische, culturele of religieuze achtergronden' en 'nationale en regionale bijzonderheden' dan is dat zeer aan te moedigen, maar is het de vraag waar dat debat zou eindigen. De verwijzing in de nota naar ieders 'verantwoordelijkheid voor de wet' (p. 37), zal ook door Soedan en China graag worden onderschreven, maar garandeert niet de door Nederland voorgestane absolute en individuele godsdienstvrijheid. Hetzelfde geldt voor de notie dat 'het uiteindelijk aan de rechter [is] om in een concrete situatie te beoordelen op basis van feiten of het ene recht zo ernstig wordt aangetast dat een beperking van het andere recht gerechtvaardigd is' (p. 37). Dat is echter meer een normatief standpunt dan dat het iets zegt over de vraag of het model zou kunnen werken in minder rechtsstatelijk georiënteerde landen als Soedan en China.

Toch dient het onderwerp van de universaliteit van de mensenrechten te worden benaderd langs de lijnen van de dialoog. Deze benadering van de mensenrechten stoelt op de expliciete erkenning van het dynamische, onderhandelde en meerstemmige karakter van zowel cultuur als religie. Mensenrechten en cultuur/religie zijn dan geen monolithische en tegengestelde blokken meer, maar uitgangspunten voor een discussie waarvan een aantal kaders vaststaat. Eleanor Roosevelt zocht in het opstellen van de Universele Verklaring aansluiting bij de Confucianistische, Boeddhistische, Islamitische, traditioneel Afrikaanse en Joodse filosofische tradities op dit gebied, en kreeg advies van mensen als Mahatma Ghandi. Zo ook leidt begrip van een gegeven context of cultuur en inzicht in de machtsverhoudingen tot het zoeken naar aansluiting bij hervormingsbewegingen en progressieve instituties, en tot effectiever verwezenlijking van de universele rechten. Te denken valt aan mensenrechteneducatie voor stamoudsten of projecten die zoeken naar aanknopingspunten voor een sterkere positie van vrouwen of homoseksuelen in de Sharia. Nederland heeft veel rechtsantropologische kennis en ervaring die kunnen helpen te komen tot een effectiever beleid op dit gebied. In dit verband wijst de AIV – mede in relatie tot de noodzaak kinderen in het onderwijs vertrouwd te maken met de gedachte 'dat er naast hun traditionele godsdienst of levensbeschouwing ook andere stromingen zijn en dat mensen gelijkwaardig zijn ongeacht de stroming waar zij voor kiezen' (p. 34) – ook op het belang van een actieve Nederlandse inzet voor een voortvarende uitvoering van de resolutie betreffende mensenrechteneducatie die de Mensenrechtenraad in september 2007 heeft aangenomen.

De dialoogbenadering die de AIV voorstaat gaat vooral dieper en kiest ook andere kanalen dan de traditionele interstatelijke fora (multilateraal en bilateraal). Daarnaast blijft de vraag hoeveel ruimte er voor de Nederlandse regering is om in het kader van het buitenlandse beleid het thema van de universaliteit te benaderen vanuit een open debat en dialoog en niet vanachter de vestingmuur van internationaalrechtelijke zekerheden. De AIV onderschrijft de noodzaak om de universaliteit verder te bewerkstelligen via debat met inbegrip van actuele argumenten, maar beseft ook dat die positie politiek gezien gemakkelijk kan leiden tot het betreden van al te moerassig gebied. Dat is temeer zo indien in de staten waarmee het debat wordt gevoerd de juridische instituties ontbreken die de afwijkingen van de universaliteit en het beroep op non-uniformiteit kunnen toetsen en tegenhouden.

3.2 Ondeelbaarheid van rechten

De regering onderschrijft de ondeelbaarheid van de verschillende categorieën mensenrechten, maar bij de AIV overheerst de indruk, mede gezien de gemaakte selectie voor prioritaire thema's, dat in het buitenlandse beleid de burger- en politieke rechten overheersen. Wel wordt in diverse toelichtingen benadrukt dat 'ieder recht even relevant [is] voor de menselijke waardigheid en ontplooiing van het individu' (p. 5) en dat 'voor een menswaardig en rechtvaardig bestaan economische, sociale en culturele rechten even onmisbaar [zijn] als burgerrechten en politieke rechten' (p. 70). Dat laatste wordt toegelicht met het (aansprekende) voorbeeld dat 'voor een slachtoffer van seksueel geweld goede medische zorg niet minder prioriteit heeft dan het berechten van de dader' (eveneens p. 70). Verder benadrukt de regering (onder meer op p. iv-v) dat burger- en politieke rechten onmisbaar zijn om op het terrein van esc-rechten vooruitgang te boeken. In de ogen van de AIV geldt echter evenzeer dat esc-rechten, zoals het recht op voedsel en het recht op adequate gezondheidszorg, onontbeerlijk kunnen zijn om op een effectieve manier gebruik te kunnen maken van bepaalde burger- en politieke rechten.

Bij de uitwerking van de ondeelbaarheid van de rechten en het onderstrepen van het afzonderlijke belang van de esc-rechten spelen uiteenlopende zaken een rol, waarvan de AIV er enkele noemt.

Allereerst de verhouding tussen de esc-rechten en de Millenniumdoelen [MDG's]. De nota zegt daarover een aantal zeer behartigenswaardige dingen, onder meer met betrekking tot de inhoudelijke overeenkomsten, de doelstellingen en het feit dat de verschillende MDG's een equivalent hebben in de internationale mensenrechtenverdragen (p. 74). Vervolgens echter worden de verschillen tussen beide terreinen uiteengezet: politiek versus juridisch bindend, *benchmarks* en indicatoren (MDG's) versus de plicht tot non-discriminatie en de plicht de sociale en economische rechten stapsgewijs volledig te realiseren (ESC-Verdrag). Hierna wordt gesteld dat het gerechtvaardigd is te concluderen 'dat de *benchmarks* in de MDG's en de bindende rechten en plichten van de mensenrechtenverdragen elkaar goed aanvullen en kunnen versterken' (p. 74).

In de ogen van de AIV is deze benadering verdedigbaar, maar hij wijst erop dat het mogelijk is met het internationale recht en de daaronder liggende morele en politieke verplichtingen in de hand tot strengere opvattingen te komen ten aanzien van het karakter van de MDG's. De AIV denkt aan de interactie tussen een aantal van de MDG's en de extraterritoriale werking van de verplichtingen voortvloeiend uit het Handvest van de VN, in combinatie met het ESC-rechten-Verdrag, aan de discussie in WTO-kader over de toegang tot (goedkopere) medicijnen en aan de implementatie van het Recht op Ontwikkeling, zoals geformuleerd in 1986. Het voert te ver deze lijn in het kader van dit briefadvies verder uit te werken, maar de conclusie zou zeker zijn dat het mogelijk is aan elk van de afzonderlijke MDG's – denk aan de MDG's over onderwijs, over de gelijkwaardigheid van mannen en vrouwen, over kinder- en moedersterfte, over de verspreiding van dodelijke ziektes, en 'zelfs' aan MDG 7 over duurzaam milieu, waaronder toegang tot schoon drinkwater en de verbetering van de levensstandaard van de meer dan 100 miljoen krottenwijkbewoners die de wereld kent, alsook MDG 8 over de plicht tot internationale samenwerking – en zonder afbreuk te doen aan hun primair politieke karakter een verdergaande mensenrechtelijke onderbouwing te geven. Zij kunnen immers in belangrijke mate worden gezien als politieke vertalingen van en als het geven van urgentie aan internationale mensenrechtenverplichtingen.

In de tweede plaats wil de AIV wijzen op de noodzaak bij de ondeelbaarheid van de verschillende soorten rechten telkens weer 'af te dalen' naar het *grassroots*niveau, omdat esc-rechten vaak aansluiten bij de meest direct gevoelde behoeften van mensen in partner-

landen. Een manier om mensenrechten en armoedebestrijding aan elkaar te koppelen, die in de nota geen aandacht krijgt, is *legal empowerment* en nadruk op toegang tot het recht. Nederland heeft in het verleden veel ervaring opgedaan met steun aan *paralegals* ('blotevoetenjuristen') en lokale rechtswinkels, zijnde vaak relatief goedkope programma's die een enorme populatie bereiken en deze in staat stellen rechten te verwezenlijken. Een dergelijk *bottom-up*-perspectief, in het bijzonder door het ontwikkelen en ondersteunen van een *rights based approach*, is ook in lijn met de behoefte om juist de positie van vrouwen te versterken. Zeker op mensenrechtengebied is het van belang om te bezien wie in een gegeven context de 'agenten van verandering' zijn en hen strategische steun te verlenen. Dit vergt een actieve zoektocht vanuit de ambassades en de wil om per land − binnen de geschetste kaders − te bezien waarop de nadruk moet worden gelegd. Het gaat dan om een vrouwenorganisatie die zich sterk maakt voor toegang tot water, een homobeweging die seksuele geaardheid bespreekbaar maakt, een inheems volk dat voorzichtig toegang tot hulpbronnen ter discussie stelt. Daarbij is naast openlijke steun ook materiële ondersteuning vaak welkom, maar tevens informatie en het leggen van contacten tussen soortgelijke bewegingen. Mensenrechtenbeleid (met inbegrip van het ontwikkelen van behoorlijk bestuur) is vooral kennisintensief, en vereist dan ook specifieke training van de betrokken ambtenaren en organisaties.

Naleving van mensenrechten vergt in veel landen ook een cultuuromslag. Het gaat daarbij om het creëren van een klimaat waarin mensenrechten gedijen. Voorlichting kan een belangrijke rol spelen in het ervoor zorgen dat mensen, buiten de rechtbanken en de officiële gremia, een beroep doen op, bijvoorbeeld, het gelijkheidsbeginsel. Te denken valt hierbij aan voorlichting via de radio en aan toegankelijke vertalingen van relevante instrumenten; ook op dit gebied heeft Nederland ruime ervaring.

In de derde plaats kan de wederzijdse toenadering tussen de MDG's en de esc-rechten, in opwaartse richting, worden gevonden in versterking van het toezicht op de naleving van de esc-rechten. De nota stelt dat Nederland nauw betrokken is bij de onderhandelingen over de totstandkoming van een Facultatief Protocol bij het ESC-rechten-Verdrag en daaraan constructief meewerkt, en dat dat 'mede van belang [is] vanuit het oogpunt van een effectief en geloofwaardig buitenlands beleid' (p. 70). De AIV juicht het zeer toe dat er op dit vlak vooruitgang lijkt te worden geboekt, maar constateert dat ons land tot op heden een nogal terughoudende positie heeft ingenomen ten aanzien van dit Protocol. Naar het oordeel van de AIV is een actieve rol inderdaad op zijn plaats. Na het van kracht worden van het Protocol zou het toezichthoudende Comité werk kunnen maken van de concrete toepassing van eerdere specificaties van de verschillende normen uit het Verdrag, zoals neergelegd in opeenvolgende *General Comments*. Ook voor esc-rechten behoort in toenemende mate het adagium van *no right without a remedy* te gaan gelden.

Op dit vlak kan de regering lering trekken uit de eerste ervaringen met het Protocol inzake collectieve klachten onder het ESH. Dit Protocol stelt behalve werkgevers- en werknemersorganisaties, ook (andere) internationale NGO's, die voorkomen op een speciaal daartoe opgestelde lijst van organisaties, in staat klachten in te dienen betreffende de naleving van het Handvest. Eind 2007 staan er naast werkgevers- en werknemersorganisaties uit de lidstaten ruim honderd NGO's op deze lijst, tot nu toe goed voor 44 klachten. De eerste ervaringen wijzen erop dat het een manier is om grootschalige problemen efficiënt aan te pakken.

3.3 Mensenrechten en vrede en stabiliteit

De paragraaf over mensenrechten en vrede en veiligheid legt op een aantal plaatsen nogal stellige verbanden, terwijl er in de praktijk veeleer sprake is van dilemma's. Bij wijze van voorbeelden wijst de AIV hierbij op een aantal thema's.

Een eerste thema is de relatie tussen mensenrechten en terrorismebestrijding. Ten aanzien van de passages over terrorisme beperkt de AIV zich tot een verwijzing naar twee recente adviezen op dit terrein. De daarin verwoorde zorgen (met name op het terrein van foltering, wrede, onmenselijke en vernederende behandeling) verdienen doorlopend de volle aandacht.[5] In het bijzonder wijst de AIV in dit verband nog op hetgeen wordt gesteld over 'derogatie' binnen vastomlijnde juridische kaders (p. 53). Naar het oordeel van de AIV had meer uitdrukkelijk moeten worden verwoord dat een aantal basisrechten zoals vrijwaring van foltering en wrede, onmenselijke en vernederende behandeling of bestraffing onder geen enkele voorwaarde aan derogatie onderhevig mag zijn, ook niet in tijden van oorlog (denk aan de behandeling en ondervraging van gedetineerden).[6] Tevens is van belang dat een nadere uitwerking wordt gegeven van hetgeen wordt gezegd over de volkenrechtelijke grenzen bij het nemen van zelfverdedigingsmaatregelen tegen terroristische groepen (p. 55). De formulering dat Nederland de uitwerking van die voorwaarden internationaal zal bevorderen, is naar het oordeel van de AIV te passief en geeft onvoldoende richting aan de inhoudelijke Nederlandse inbreng daarbij.[7]

Een tweede thema bij de koppeling tussen mensenrechten en vrede en stabiliteit is het opkomend rechtsgebied van de *transitional justice*. In de strategienota worden vrede en rechtvaardigheid nogal scherp tegenover vervolging en berechting van verdachten gesteld. De AIV wijst erop dat die tegenstelling niet altijd behoeft te bestaan. De passages over *transitional justice* (paragraaf 3.6.2.) wijzen daar ook op. Ook op dat terrein kan Nederland een voortrekkersrol spelen, zowel vanwege de functie van Den Haag als *Legal capital of the world* als vanwege de opgedane ervaring in landen als Zuid-Afrika, Rwanda, Guatemala en Afghanistan. De AIV onderschrijft de nadruk op het bestrijden van straffeloosheid, maar tegelijkertijd is het juist voor het bevorderen van vrede en stabiliteit van belang om te bepalen welke *transitionaljustice*mechanismen van toepassing zijn en om aansluiting te zoeken bij − alweer − de lokale context.

Van belang is ook dit rechtsgebied niet geïsoleerd te beschouwen, maar te koppelen aan de verwezenlijking van alle mensenrechten. Als alle aandacht, energie en middelen gericht zijn op het verleden, terwijl het heden gekenmerkt wordt door voortdurend onrecht, schieten ook de *transitionaljustice*mechanismen aan hun doel voorbij. Rechtbanken dienen bijvoorbeeld ook ruimte te hebben voor hun 'gewone' taken en voorlichting over *transitional justice* kan worden gekoppeld aan mensenrechteneducatie in het algemeen. De AIV onderschrijft verder de opvatting in de nota dat in het streven naar gerechtigheid ook aan de opvattingen en belangen van de slachtoffers recht moet worden gedaan door waarheidsvinding en door erkenning van het recht van slachtoffers op reparatie (rechtsherstel) in materiële en immateriële zin (onder meer p. 65). Afsluitend wenst de AIV te wijzen op het feit dat binnenkort tezamen met de CAVV zal worden begonnen met het opstellen van een separaat advies over deze problematiek.

5 Zie AIV, *Terrorismebestrijding in Europees en internationaal perspectief*, briefadvies nummer 11, Den Haag, december 2005 en AIV, *Terrorismebestrijding in Mondiaal en Europees perspectief*, advies nummer 49, Den Haag, september 2006.

6 Zie onder meer J.H. Burgers, Geen deuren open laten staan naar marteling!, in het *NJCM-Bulletin*, jrg. 32, nummer 7, november 2007, pp. 958-967.

7 Nader: de Kamerbrief betreffende het eindverslag internationale deskundigenbijeenkomst inzake mensenrechten en contraterrorisme van 22 juni 2007.

Tot slot van deze paragraaf over 'mensenrechten en vrede en stabiliteit', betreurt de AIV het dat in de passage over kleine wapens en wapenexport (pp. 60-61) niet nader is ingegaan op het vraagstuk van beperking respectievelijk het verbod van clusterwapens. De link met de mensenrechten ligt hier voor de hand en er zijn vele initiatieven gaande op dit gebied. Een duidelijke stellingname van Nederland zou op dit terrein wenselijk zijn geweest.

3.4 De eenheid van regeringsbeleid

In de nota blijft de economische dimensie en de inzet van economische instrumenten en actoren ter realisering van de mensenrechten onderbelicht. Wel refereert de nota aan de samenwerking tussen de Hoge Commissaris voor de Rechten van de Mens en de Wereldbank en wordt uitvoerig ingegaan op de aanpak van kinderarbeid, met inbegrip van het streven 'naar het beschikbaar maken van onderwijs en verhoging van de levensstandaard om de juiste voorwaarden te scheppen voor het uitbannen daarvan' (p. 45). Bovendien wordt gesproken over een dialoog tussen het ministerie van Buitenlandse Zaken en het internationale bedrijfsleven met betrekking tot de rol die het laatste speelt op het vlak van mensenrechten (p. 76), maar ruim bemeten en helder is dat alles bij elkaar niet. De belangrijkste verklaring daarvoor is ongetwijfeld dat de regering voornemens is binnenkort een nieuwe notitie inzake Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen (MVO) uit te brengen. De AIV heeft daar begrip voor en gaat er vooralsnog van uit dat de MVO-nota ook netelige kwesties zal aansnijden met betrekking tot situaties waarin bedrijven bijdragen aan of zelf verantwoordelijk zijn voor mensenrechtenschendingen.

Wel vraagt de AIV zich nu reeds af hoe het in de toekomst zal gaan met de coördinatie en coherentie van het buitenlands beleid, de economische dimensies inbegrepen. De voorliggende nota pleit voor een integratie van mensenrechten in het gehele VN-systeem en in andere internationale organisaties zoals de Internationale Financiële Instellingen, maar wat voor het internationale niveau wordt bepleit vindt in de nota geen logisch vervolg voor het nationale vlak. Hier moet worden gedacht in de richting van de ministeries van Economische Zaken en Financiën, met betrekking tot de coördinatie van het Nederlandse beleid in de Wereldbank, het IMF en de regionale ontwikkelingsbanken. Daarnaast hebben ook ministeries als Justitie en Sociale Zaken te maken met uiteenlopende aspecten van internationaal mensenrechtenbeleid. Verder kan worden opgemerkt dat Nederland plechtig heeft beloofd een Nationaal Instituut voor de Rechten van de Mens op te richten. Dat is tot op heden niet gebeurd en ook dat kan worden gezien als een voorbeeld van het ontbreken van eenheid van regeringsbeleid.

De eenheid van regeringsbeleid begint in zekere zin reeds binnen het ministerie van Buitenlandse Zaken zelf. Terecht signaleert de nota dat 'van het gehele departement een extra inspanning [zal] worden gevergd wanneer het om mensenrechten gaat' (p. 24). Los daarvan presenteerde de minister voor Ontwikkelingssamenwerking onlangs zijn beleidsvoornemens aan de Tweede Kamer,[8] met daarin tal van raakvlakken met de rechten van de mens – MDG's, goed bestuur, gelijke rechten en kansen voor vrouwen en meisjes, sexuele en reproductieve gezondheidsrechten, om enkele zaken te noemen – maar in de mensenrechtenstrategie wordt van deze 'Beleidsbrief' van OS geen melding gemaakt. Het omgekeerde geldt overigens ook.

8 Beleidsbrief van de minister voor Ontwikkelingssamenwerking, getiteld: 'Een zaak van iedereen' van 16 oktober 2007.

4. Het in praktijk brengen van de mensenrechtenstrategie

De AIV heeft, als gezegd, met waardering kennisgenomen van de nota. Waar het nu echter op aankomt is het tenuitvoerleggen van de intenties daaruit, waarbij het niet lastig is te voorspellen dat dat in tal van opzichten een weerbarstige aangelegenheid zal zijn.

Terecht stelt de regering dat het 'voor een effectief buitenlands beleid van belang [is] om de bevordering van de internationale rechtsorde en van mensenrechten te bezien in samenhang met de andere doelen van dit beleid' en dat een 'adequate reactie op de uitdagingen en dreigingen van onze tijd vraagt om een overtuigde inzet op mensenrechten, zonder deze samenhang uit het oog te verliezen' (p. 6). Dat beleid kan betrekking hebben op staten waarmee Nederland goede betrekkingen onderhoudt, maar die niet op de lijst staan van 'de echte bondgenoten'. Te denken valt aan China, de Russische Federatie en Saoedi-Arabië. Het is de vraag hoe deze belangenafweging uitpakt en of de regering zich altijd, dan wel in voor het parlement aanvaardbare mate, aan haar voornemens zal kunnen houden. De vraag klinkt retorisch, maar is niet zo bedoeld. Tot het tegendeel blijkt gaat de AIV ervan uit dat de regering met de huidige nota een nieuwe stap wil zetten op dit altijd lastige terrein.

De vraag zal ook zijn hoe ver de bereidheid en de mogelijkheden reiken om de 'echte' bondgenoten daadwerkelijk op hun mensenrechtengedrag aan te spreken. De AIV wees daarop al eerder. In de strategienota worden de Verenigde Staten genoemd, maar er zijn andere bondgenoten te noemen bij wie de rek snel zal zijn bereikt indien Nederland al te kritisch wordt. Zo stelt de nota dat er 'tijdens het eerste jaar van de Mensenrechtenraad onevenredig veel aandacht werd besteed aan de situatie in het Midden-Oosten, veelal op ongebalanceerde wijze' (p. 15). Maar daarmee is nog niet gezegd dat de bilaterale contacten met Israël en andere staten in het Midden-Oosten niet kunnen − en conform de hoofdlijn van de nota zouden moeten − worden gebruikt om te spreken over de zware schendingen van de mensenrechten, inclusief esc-rechten, en het internationale humanitaire recht die in de regio plaatsvinden.

De vraag is ook op welke wijze de regering bij de tenuitvoerlegging van haar beleid optimaal gebruik kan maken van de posities die zij inneemt in de organen van de internationale organisaties waarvan ons land deel uitmaakt. Deze zijn alle nodig om op specifieke onderdelen de mensenrechtenagenda van de Nederlandse regering mede vorm te geven, maar ze zijn niet gespeend van een grote variëteit aan achtergronden van de leden, van een forse dosis aan bureaucratie en van onderlinge concurrentie. Dat laatste geldt onder meer voor de verhouding tussen de EU en de Raad van Europa, het stimulerende/belangwekkende 'rapport-Juncker' over de verhouding tussen beide − met de veelzeggende titel *A Sole Ambition for the European Continent*[9] − ten spijt. Het valt de AIV toch al op dat de mensenrechtenstrategie met betrekking tot de Raad van Europa veel aandacht schenkt aan de specifieke mensenrechtenorganen, en weinig aan de Parlementaire Assemblee en in het geheel niet aan het Comité van Ministers. Toch behoren de Assemblee en het Comité van Ministers tot de weinige organen met een mandaat dat zich uitstrekt over de mensenrechtensituatie in landen als de Russische Federatie.[10]

9 Aangeboden aan de Raad van Europa op 11 april 2006.

10 Zie ook AIV, *De Raad van Europa: minder en (nog) beter*, advies nummer 33, Den Haag, oktober 2003 en AIV, *De Parlementaire Assemblee van de Raad van Europa,* advies nummer 40, Den Haag, februari 2005.

Verder dient zich de vraag aan in welke mate de regering voornemens is bij staten waarin mensenrechten op grove wijze worden geschonden en waarin structurele verbeteringen niet op de korte termijn zijn te verwachten, over te gaan tot 'bypass'-operaties en tot het rechtstreeks zaken doen met lokale overheden en instanties, langs de lijnen waarvoor in deze reactie werd gepleit. Ook dat maakt onder bepaalde omstandigheden deel uit van een gedurfd mensenrechtenbeleid.

Iets vergelijkbaars geldt voor de *Responsibility to Protect*. Terecht stelt de regering dat 'het adagium voor allen zou moeten zijn: wanneer genocide, oorlogsmisdrijven, etnische zuivering of misdrijven tegen de menselijkheid plaatsvinden, is nietsdoen geen optie' (p. 59). Maar ook wordt gesteld dat de uitwerking en toepassing van de *Responsibility to Protect* 'nog veel politieke wil en inspanning vergen, zoals ook blijkt in een situatie als Darfur' (p. 3). De onderhavige nota bevat een aantal zeer bruikbare gedachten (pp. 57-59), maar laat evenzeer zien dat de regering en ook de internationale gemeenschap als geheel nog zoekende zijn.

5. Tot slot

In de nu voorliggende strategienota gaat het om de vormgeving van een gezamenlijk buitenlands mensenrechtenbeleid voor en namens de Nederlandse regering als geheel. Dat vergt derhalve coördinatie binnen de Nederlandse regering, maar evenzeer debat over botsende inzichten met betrekking tot zaken als het optimaal dienen van de nationale Nederlandse economische en veiligheidsbelangen. Vooralsnog is niet duidelijk of dat debat altijd tot eenduidige conclusies zal leiden, in lijn met de mensenrechtenstrategie. Daarbij is het naar de opvatting van de AIV geen alternatief van de regering te vragen dat zij reeds in de huidige (strategische) nota op landen- of regioniveau aangeeft hoe dat beleid er exact uit gaat zien, inclusief de weging van economische factoren die daarbij past. Het zou betekenen dat de regering niet alleen vooraf haar inzet maar ook het beoogde eindresultaat kenbaar maakt, en dat pleegt in het internationale interstatelijke verkeer niet de beste strategie te zijn. Wel is van groot belang dat de regering in de voorliggende strategienota een doordacht raamwerk heeft neergelegd waarbinnen de afwegingen dienen plaats te vinden.

Door de Adviesraad Internationale Vraagstukken uitgebrachte adviezen*

1 EUROPA INCLUSIEF, *oktober 1997*
2 CONVENTIONELE WAPENBEHEERSING: dringende noodzaak, beperkte mogelijkheden, *april 1998*
3 DE DOODSTRAF EN DE RECHTEN VAN DE MENS; recente ontwikkelingen, *april 1998*
4 UNIVERSALITEIT VAN DE RECHTEN VAN DE MENS EN CULTURELE VERSCHEIDENHEID, *juni 1998*
5 EUROPA INCLUSIEF II, *november 1998*
6 HUMANITAIRE HULP: naar een nieuwe begrenzing, *november 1998*
7 COMMENTAAR OP DE CRITERIA VOOR STRUCTURELE BILATERALE HULP, *november 1998*
8 ASIELINFORMATIE EN DE EUROPESE UNIE, *juli 1999*
9 NAAR RUSTIGER VAARWATER: een advies over betrekkingen tussen Turkije en de Europese Unie, *juli 1999*
10 DE ONTWIKKELINGEN IN DE INTERNATIONALE VEILIGHEIDSSITUATIE IN DE JAREN NEGENTIG: van onveilige zekerheid naar onzekere veiligheid, *september 1999*
11 HET FUNCTIONEREN VAN DE VN-COMMISSIE VOOR DE RECHTEN VAN DE MENS, *september 1999*
12 DE IGC 2000 EN DAARNA: op weg naar een Europese Unie van dertig lidstaten, *januari 2000*
13 HUMANITAIRE INTERVENTIE, *april 2000***
14 ENKELE LESSEN UIT DE FINANCIËLE CRISES VAN 1997 EN 1998, *mei 2000*
15 EEN EUROPEES HANDVEST VOOR GRONDRECHTEN?, *mei 2000*
16 DEFENSIE-ONDERZOEK EN PARLEMENTAIRE CONTROLE, *december 2000*
17 DE WORSTELING VAN AFRIKA: veiligheid, stabiliteit en ontwikkeling, *januari 2001*
18 GEWELD TEGEN VROUWEN: enkele rechtsontwikkelingen, *februari 2001*
19 EEN GELAAGD EUROPA: de verhouding tussen de Europese Unie en subnationale overheden, *april 2001*
20 EUROPESE MILITAIR-INDUSTRIËLE SAMENWERKING, *mei 2001*
21 REGISTRATIE VAN GEMEENSCHAPPEN OP HET GEBIED VAN GODSDIENST OF OVERTUIGING, *juni 2001*
22 DE WERELDCONFERENTIE TEGEN RACISME EN DE PROBLEMATIEK VAN RECHTSHERSTEL, *juni 2001*
23 COMMENTAAR OP DE NOTITIE MENSENRECHTEN 2001, *september 2001*
24 EEN CONVENTIE OF EEN CONVENTIONELE VOORBEREIDING: de Europese Unie en de IGC 2004, *november 2001*
25 INTEGRATIE VAN GENDERGELIJKHEID: een zaak van verantwoordelijkheid, inzet en kwaliteit, *januari 2002*
26 NEDERLAND EN DE ORGANISATIE VOOR VEILIGHEID EN SAMENWERKING IN EUROPA IN 2003: rol en richting, *mei 2002*
27 EEN BRUG TUSSEN BURGERS EN BRUSSEL: naar meer legitimiteit en slagvaardigheid voor de Europese Unie, *mei 2002*
28 DE AMERIKAANSE PLANNEN VOOR RAKETVERDEDIGING NADER BEKEKEN: voors en tegens van bouwen aan onkwetsbaarheid, *augustus 2002*
29 PRO–POOR GROWTH IN DE BILATERALE PARTNERLANDEN IN SUB–SAHARA AFRIKA: een analyse van strategieën tegen armoede, *januari 2003*

* *Alle adviezen zijn ook beschikbaar in het Engels. Sommige adviezen ook in andere talen.*

** *Gezamenlijk advies van de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) en de Commissie van Advies inzake Volkenrechtelijke Vraagstukken (CAVV).*

30 EEN MENSENRECHTENBENADERING VAN ONTWIKKELINGSSAMENWERKING, *april 2003*

31 MILITAIRE SAMENWERKING IN EUROPA: mogelijkheden en beperkingen, *april 2003*

32 *Vervolgadvies* EEN BRUG TUSSEN BURGERS EN BRUSSEL: naar meer legitimiteit en slagvaardigheid voor de Europese Unie, *april 2003*

33 DE RAAD VAN EUROPA: minder en (nog) beter, *oktober 2003*

34 NEDERLAND EN CRISISBEHEERSING: drie actuele aspecten, *maart 2004*

35 FALENDE STATEN: een wereldwijde verantwoordelijkheid, *mei 2004***

36 PREËMPTIEF OPTREDEN, *juli 2004***

37 TURKIJE: de weg naar het lidmaatschap van de Europese Unie, *juli 2004*

38 DE VERENIGDE NATIES EN DE RECHTEN VAN DE MENS, *september 2004*

39 DIENSTENLIBERALISERING EN ONTWIKKELINGSLANDEN: leidt openstelling tot achterstelling?, *september 2004*

40 DE PARLEMENTAIRE ASSEMBLEE VAN DE RAAD VAN EUROPA, *februari 2005*

41 DE HERVORMINGEN VAN DE VERENIGDE NATIES: het rapport Annan nader beschouwd, *mei 2005*

42 DE INVLOED VAN CULTUUR EN RELIGIE OP ONTWIKKELING: stimulans of stagnatie?, *juni 2005*

43 MIGRATIE EN ONTWIKKELINGSSAMENWERKING: de samenhang tussen twee beleidsterreinen, *juni 2005*

44 DE NIEUWE OOSTELIJKE BUURLANDEN VAN DE EUROPESE UNIE, *juli 2005*

45 NEDERLAND IN DE VERANDERENDE EU, NAVO EN VN, *juli 2005*

46 ENERGIEK BUITENLANDS BELEID: energievoorzieningszekerheid als nieuwe hoofddoelstelling, *december 2005****

47 HET NUCLEAIRE NON-PROLIFERATIEREGIME: het belang van een geïntegreerde en multilaterale aanpak, *januari 2006*

48 MAATSCHAPPIJ EN KRIJGSMACHT, *april 2006*

49 TERRORISMEBESTRIJDING IN MONDIAAL EN EUROPEES PERSPECTIEF, *september 2006*

50 PRIVATE SECTOR ONTWIKKELING EN ARMOEDEBESTRIJDING, *oktober 2006*

51 DE ROL VAN NGO'S EN BEDRIJVEN IN INTERNATIONALE ORGANISATIES, *oktober 2006*

52 EUROPA EEN PRIORITEIT!, *november 2006*

53 BENELUX, NUT EN NOODZAAK VAN NAUWERE SAMENWERKING, *februari 2007*

54 DE OESO VAN DE TOEKOMST, *maart 2007*

55 MET HET OOG OP CHINA: op weg naar een volwassen relatie, *april 2007*

56 INZET VAN DE KRIJGSMACHT: wisselwerking tussen nationale en internationale besluitvorming, *mei 2007*

57 HET VN-VERDRAGSSYSTEEM VOOR DE RECHTEN VAN DE MENS: stapsgewijze versterking in een politiek geladen context, *juli 2007*

** *Gezamenlijk advies van de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) en de Commissie van Advies inzake Volkenrechtelijke Vraagstukken (CAVV).*

*** *Gezamenlijk advies van de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) en de Algemene Energieraad (AER).*

Door de Adviesraad Internationale Vraagstukken uitgebrachte briefadviezen

1 Briefadvies UITBREIDING EUROPESE UNIE, *december 1997*

2 Briefadvies VN-COMITÉ TEGEN FOLTERING, *juli 1999*

3 Briefadvies HANDVEST GRONDRECHTEN, *november 2000*

4 Briefadvies OVER DE TOEKOMST VAN DE EUROPESE UNIE, *november 2001*

5 Briefadvies NEDERLANDS VOORZITTERSCHAP EU 2004, *mei 2003*****

6 Briefadvies RESULTAAT CONVENTIE, *augustus 2003*

7 Briefadvies 'VAN BINNENGRENZEN NAAR BUITENGRENZEN - ook voor een volwaardig Europees asiel- en migratiebeleid in 2009', *maart 2004*

8 Briefadvies 'DE ONTWERP-DECLARATIE INZAKE DE RECHTEN VAN INHEEMSE VOLKEN. Van impasse naar doorbraak?', *september 2004*

9 Briefadvies 'REACTIE OP HET SACHS-RAPPORT: Hoe halen wij de Millennium Doelen?', *april 2005*

10 Briefadvies DE EU EN DE BAND MET DE NEDERLANDSE BURGER, *december 2005*

11 Briefadvies TERRORISMEBESTRIJDING IN EUROPEES EN INTERNATIONAAL PERSPECTIEF, interim-advies over het folterverbod, *december 2005*

**** *Gezamenlijk briefadvies van de Adviesraad Internationale Vraagstukken (AIV) en de Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken (ACVZ).*